

Grażyna Gzella

Toruń

WYDAWNICTWA ZWARTE W DOROBKU ZAKŁADÓW GRAFICZNYCH WIKTORA KULERSKIEGO (1902–1939)

Wiktor Kulerski działalność wydawniczą rozpoczął w 1894 r., gdy 2 października tego roku zapoczątkował w Grudziądzu we własnej drukarni, którą nazywał „drukarenką”¹, wydawanie „Gazety Grudziądzkiej”². Nowe przedsiębiorstwo typograficzne funkcjonowało wówczas bez prądu, jedyną maszynę drukarską uruchamiał cały personel, a papier krojono nożem rzeźnickim. Z czasem, wraz z rozwojem periodyku, gdy dochody rosły, wydawca coraz więcej inwestował nie tylko w nowe pomieszczenia, sprzęt i maszyny, lecz również w personel (często kształcony na koszt wydawcy). Drukarnia od chwili powstania do końca jej działalności w 1939 roku czterokrotnie zmieniała nazwę. Od początku istniała jako Wydawnictwo „Gazety Grudziądzkiej”, potem był to Zakład Graficzny Wiktor Kulerski, następnie Zakłady Graficzne Wiktor Kulerski i wreszcie od 1924 roku Zakłady Graficzno-Wydawnicze Wiktora Kulerskiego³.

W ciągu kolejnych lat rosło przedsiębiorstwo Kulerskiego, wzmacniała się pozycja „Gazety Grudziądzkiej”. Wielokrotnie powiększono nakłady pisma. Pierwszy numer wydano w skromnej liczbie 500 egzemplarzy. Kolejne lata były tryumfem redakcji. W drugim roku periodyk ukazywał się w nakładzie 1300 egzemplarzy, w trzecim – 2470, w czwartym – 3330, w 1914 roku wychodziło blisko 130 tysięcy⁴. Z czasem, dążąc do uatrakcyjnienia „Gazety”, dołączano do pisma dodatki prasowe (te w pierwszej kolejności), potem książki i obrazki.

¹ W. Kulerski, *Z moich wspomnień. Dlaczego założyłem „Gazetę Grudziądzką” jakie jej były cele?*, Grudziądz 2004, s. 6.

² Szerzej o przedsiębiorstwie W. Kulerskiego zob. np.: T. Perkowska, *Zakłady Graficzne Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu i ich działalność wydawnicza (1894–1939)*, „Roczniki Biblioteczne” 1965, R. 9, z. 1–2, s. 273–362.

³ J. Hinz, S. Poreba, *Bibliografia wydawnictw zwartych opublikowanych przez „Gazetę Grudziądzką” Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu*, Grudziądz 2006, s. 6.

⁴ Szerzej zob.: G. Gzella, *Procesy prasowe redaktorów „Gazety Grudziądzkiej” (1894–1914)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, t. 10, z. 2 (20), s. 41–42.

Pierwsze wydawnictwo zwarte spod pras Kulerskiego wyszło dopiero w roku 1902, rok wcześniej bowiem zakupiono nową maszynę rotacyjną do druku „Gościa Świątecznego” (dodatek do „Gazety Grudziądzkiej”), kalendarzy i książek w dużym nakładzie⁵. Pierwszą książką Kulerskiego był *Album Gazety Grudziądzkiej. Upominek z 25-letniej rocznicy papieżstwa naszego ukochanego Ojca Świętego Leona XIII*⁶ – wydawnictwo religijne poświęcone historii papieżstwa.

Do 1939 roku łącznie powstały 333 tytuły druków zwartych⁷, z tego blisko 23% w okresie tzw. pruskim. Do chwili odzyskania przez Grudziądz niepodległości, czyli do 23 stycznia 1920 roku, w zakładach Kulerskiego łącznie wydrukowano 76 pozycji. Rok 1920 stanowił cezurę polityczną w dziejach Grudziądza, ale miał również wpływ na dorobek wydawniczy tego pomorskiego miasta. Książki wydawane przez Kulerskiego przed i po 1920 roku różniły się przede wszystkim doborem treści i bogactwem tematycznym.

W okresie pruskim (do 1913 roku), jak obliczyli pracownicy Kulerskiego, „rozeszło wydawnictwo »Grudziądzkiej« bezpłatnie pół miliona kalendarzy, 700 000 książek i 900 000 kolorowych obrazków odbitych we własnej drukarni”⁸. Oferta była zróżnicowana, a drukując poszczególne tytuły, starano się dotrzeć do starych i nowych czytelników „Gazety Grudziądzkiej”, kształtowano świadomość narodową i społeczną, uczono języka polskiego i bawiono.

Najliczniejszą grupę wśród książek wydanych przez Kulerskiego do 1920 roku stanowiły kalendarze. Wydawca „Gazety Grudziądzkiej” od powstania pisma, bezpłatnie, w formie dodatków do periodyku zaopatrywał swych abonentów w kalendarze. Pierwszy był „Kalendarz Mariański”, który początkowo czytelnicy pisma otrzymywali z Wydawnictwa Karola Miarki, a od 1905 roku z inicjatywy dyrektora wydawnictwa Antoniego Stefańskiego zaczęto wydawać „Grudziądzki Kalendarz Mariański” (pierwszy na 1906), publikowany regularnie do 1939 roku. W okresie tzw. pruskim (do chwili odzyskania przez Grudziądz niepodległości) wydano 14 roczników. Oprócz części kalendarzowej wydawnictwa te zawierały opowiadania o charakterze religijno-narodowym, powiastki historyczne, liczne ilustracje⁹. Nie tylko więc informowały, lecz także uświadamiały czytelników o ich przynależności narodowej, uczyły, wyjaśniały sporne kwestie społeczne, kształciły pod względem religijnym.

Drugim typem wydawnictw szczególnie popularnych wśród polskiej społeczności zaboru pruskiego były śpiewniki, które poprzez swe patriotyczne treści rozbudzały przynależność narodową, a także uczyły języka polskiego. Kulerski pierwszy

⁵ T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 290.

⁶ S. Poręba, *W kregu „Gazety Grudziądzkiej” (1894–1939). Artykuły, szkice, notatki*, Grudziądz 2005, s. 4.

⁷ Do druków zwartych zaliczono również, mimo ich periodycznego charakteru, kalendarze i noworoczniki.

⁸ Cyt. za: M. Stański, *Wiktor Kulerski i jego „Gazeta Grudziądzka” pod zaborem pruskim*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1960, t. 6, z. 1, s. 133.

⁹ T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 324.

Śpiewnik domowy wydał już w 1903 roku¹⁰ (w nakładzie 53 000 egz.¹¹), potem ukazał się Śpiewnik kościelny (1906), Śpiewniczek ludowy (1908), dołączony do „Gazety Grudziądzkiej” *Zbiór pieśni. Cz. 1: Pieśni historyczne* (1910), a w 1914 roku wydał *Wiązanek pieśni polskich*. W wymienionych zbiorach drukowano przede wszystkim utwory religijne i narodowe, np. w wydawnictwie z 1910 roku znalazły się m.in.: *Boże coś Polskę, Pieśń Filaretów, Wspomnienie o Polsce, Trzeci Maj*¹². Wydawane w niezwykle dużych nakładach śpiewniki realizowały swe patriotyczne cele, rozbudzały i utrwały narodową świadomość.

Podobne cele spełniały „Dzieje narodu polskiego”, z podtytułem „opowiedział w krótkości Przyjaciół Ludu od Gazety Grudziądzkiej”, napisane przez wieloletniego redaktora periodyku Michała Majerskiego¹³, wydane po raz pierwszy w 1906 roku (kolejne edycje pojawiły się w 1908 i 1912 r.), a z czasem przywłaszczone sobie przez Kulerskiego¹⁴. Łączny nakład tego wydawnictwa wyniósł 355 000 egzemplarzy. Znalazły się w nim dzieje Polski od czasów słowiańskich do współczesnych, napisane w przystępny sposób, idealizujące obraz kraju, stworzone „ku pokrzepieniu serc”¹⁵. Czytelnicy mieli okazję poznać przeszłość Polski, z którą się utożsamiali, którą często znali już tylko z opowiadań starszych pokoleń. Wiedzę historyczną upowszechniały również inne wydawnictwa Kulerskiego opublikowane przed 1920 rokiem. W 1908 roku z okazji rocznicy bitwy pod Grunwaldem ukazała się w nakładzie 80 000 egzemplarzy praca Ignacego Żnińskiego *Krzyżacy. Krótka historia Zakonu Krzyżackiego w Polsce*¹⁶, która wywołała ataki na autora niemieckich historyków, w 1912 roku przypomniano historię Świecia nad Wisłą¹⁷, a w 1913 roku wy-

¹⁰ J. Hinz, S. Poręba, *Bibliografia wydawnictw*, s. 9.

¹¹ B. Woźniczka-Paruzel, *Polski ruch wydawniczy w Prusach Zachodnich 1848–1914 próba syntezy*, Toruń 1993, s. 84.

¹² T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 326. Śpiewnik z 1910 r. wydany został w nakładzie 100 000 egz. Redaktorem odpowiedzialnym tego tytułu był Franciszek Bielicki, któremu wytoczono proces za wydrukowanie aż trzynastu tzw. zakazanych sędownie pieśni. W inkryminowanych tekstach dopatrzone się podburzania do gwałtów (§ 130 kodeksu karnego). Redakcja „Gazety Grudziądzkiej”, broniąc na swych łamach wydawnictwa, podała, że zamieszczone w tomiku utwory mają wartość historyczną i są drogie każdemu Polakowi, a współczesny system polityczny, polegający na germanizowaniu ludu polskiego, spowoduje ich zapomnienie. Zob.: G. Gzella, *Procesy prasowe*, s. 51–53.

¹³ T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 328.

¹⁴ W. Kulerski w swoich wspomnieniach napisał: „Po latach, gdy czytelnictwo gazety rozwijało się coraz bardziej, gdy gazeta doszła do 70-go dziesiątka tysięcy abonentów, rzuciłem opracowane przeze mnie w więzieniu w Plötzensee pod Berlinem – »Dzieje Narodu«, prześlicznie ilustrowane przez Konstantego Gorskiego, jaskrawo – antyniemieckie, jako bezpłatny dodatek do gazety do 70 000 chat polskich, szczęśliwy nad wyraz, że to uczynić mogłem. W ciągu lat rozpowszechniłem owe »Dzieje Narodu« w podobny sposób, jak elementarz, w krociach tysięcy, oczywiście też bezpłatnie”. W. Kulerski, *Z moich*, s. 9.

¹⁵ Szerzej zob.: T. Krzemiński, *Polityk dwóch epok Wiktor Kulerski (1865–1935)*, Toruń 2008, s. 88.

¹⁶ S. Poręba, *W kręgu*, s. 5; tenże, *Ignacy Żniński (1869–1931). Zarys życia i działalności*, Grudziądz 2004, s. 4.

¹⁷ W. Wojciechowski, *Świecie Pomorskie niegdyś a dzisiaj*, Grudziądz 1912.

dano książkę *Grudziądz*¹⁸ – przewodnik po mieście przypominający polskie tradycje Grudziądza i prezentujący jego ważniejsze zabytki¹⁹. Bieżącą sytuację polityczną w czasie I wojny światowej od 1915 roku przedstawiano w „Wiązankach artykułów »Gazety Grudziądzkiej«”. Były to przedruki tekstów z grudziądzkiego pisma, zawierające koncepcje odbudowy państwa²⁰. Odzyskanie przez Polskę niepodległości powitane zostało „wiązanką wierszy, przemów i pieśni” Jana Michała Rakowskiego zatytułowaną *Na wiekopomne święto zmartwychwstania Polski 1919 roku*²¹. Grupa książek poświęconych historii odgrywała niezwykle istotną rolę w życiu jej czytelników, którzy przywiązywali się do swej narodowej przeszłości i kształtowali własny stosunek do państwa zaborczego.

Kulerski, tworząc w zgermanizowanym Grudziądzu najpierw polską gazetę, a następnie olbrzymie wydawnictwo, zdawał sobie sprawę, jak ważną kwestią była znajomość języka polskiego, nieznanego w wielu polskich domach Pomorza, stąd w jego działalności wydawniczej istotne stało się przygotowywanie podręczników do nauki języka polskiego, dzięki którym zarówno starsi, jak i młodszy czytelnicy wydawnictw tego nakładcy mieli możliwość nauczenia się, przypomnienia bądź utrwalenia języka polskiego. W 1911 roku w nakładzie 100 000 egzemplarzy wydano *Elementarz polski (dzieciom polskim ofiaruje „Gazeta Grudziądzka”)* autorstwa wspomnianego Rakowskiego²², wcześniej drukowany w odcinkach w „Przyjacielu Działywy”, dodatku do „Grudziądzkiej”. Do 1914 roku podręcznik ten wydano trzykrotnie w łącznym nakładzie 495 000 egzemplarzy²³. Książka Rakowskiego nie tylko uczyła czytania w języku polskim, lecz również budziła świadomość narodową, o czym świadczyły pełne patriotyzmu pierwsze zdania, jakich czytania uczyli się użytkownicy elementarza: „Jestem Polakiem. Czytać po polsku trzeba pilnie. Gazeta powinna być w każdym domu. Trzeba się pilnie uczyć po polsku. Język polski jest nam najmiłszy. Kochaj ojców swoich mowę. Polacy są narodem walecznym. Mowa polska jest nam najmiłsza. Mikołaj Kopernik był Polakiem. Uczmy się pilnie dziejów polskich”²⁴.

Utrwalaniu obecności języka polskiego w domach polskich czytelników służyły mające charakter podręcznika *Czytanki Przyjaciela Działywy* wydane w 1912 roku, zawierające patriotyczne opowiadania i wiersze oraz *Przewodnik do domowej nauki czytania i pisania na „Elementarzu polskim”* z 1919 roku, obie publikacje autorstwa redaktora Rakowskiego²⁵.

¹⁸ I. Żniński, *Grudziądz*, Grudziądz 1913.

¹⁹ S. Poręba, *Ignacy Żniński*, s. 6.

²⁰ T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 348; S. Poręba, *W kręgu*, s. 8.

²¹ J. Hinz, S. Poręba, *Bibliografia wydawnictw*, s. 49.

²² Tamże, s. 49.

²³ T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 330. Sam Kulerski o tym wydawnictwie napisał: „Po skończeniu elementarza w »Przyjacielu Działywy« drukowałem go później w wielkich nakładach i rozpoznałem go w ciągu lat, oczywiście zawsze bezpłatnie, w liczbie przeszło miliona egzemplarzy. Każdy książdz, każde towarzystwo, ktokolwiek się zgłaszał po taką czy inną ilość egzemplarzy elementarza, zawsze je otrzymywał gratis i franco”. W. Kulerski, *Z moich*, s. 9.

²⁴ Cyt. za: T. Perkowska, *Zakłady Graficzne*, s. 330.

²⁵ S. Poręba, *W kręgu*, s. 7, 9.

W okresie zaborów narodowościowy charakter miały również wydawnictwa religijne nie tylko podtrzymujące znajomość języka polskiego, ale również utrwalające polskość w myśl hasła „Polak – katolik”. Kulerski, zdając sobie sprawę z roli, jaką odgrywała religia w życiu każdego Polaka, w okresie do 1920 roku wydał kilka popularnych publikacji o tym charakterze. Pierwsza książka religijna z jego oficyny wyszła już w 1904 roku. Były to *Wykłady mszy świętej. Czytania dla wiernych każdego stanu* I. G. Kettlera w tłumaczeniu ks. Jana Stagraczyńskiego²⁶. W kolejnych latach ukazały się m.in.: w 1907 roku *Nie opuszczaj nas. Wybór nabożeństw dla chrześcijan-katolików z dodatkiem najużywanych pieśni*, w 1912 roku *Katechizm religii katolickiej i Przewodnik do domowej nauki religii*²⁷.

W grudziądzkim wydawnictwie przygotowywano również książki o charakterze praktycznym, przydatne w życiu codziennym Polaków. Taki charakter miały np. listowniki Konstantego Kościńskiego zawierające wzory pism²⁸, czy tegoż autora podręczniki prawa w przystępny sposób podające przepisy prawa karnego i cywilnego²⁹. W 1915 roku ukazał się popularny poradnik gotowania³⁰, a w 1913 – medycyny³¹. Pisane w języku polskim poradniki były jeszcze jednym elementem związanym ich czytelników z polskością i narodowością polską.

Kolejną, chociaż mniej liczną od poprzednich, grupą książek pochodzących z wydawnictwa Kulerskiego, a skierowanych do polskich czytelników była literatura, zarówno ta popularna, jak i ta z nieco wyższej półki. Oferowano książki polskich i zagranicznych autorów. Do 1920 roku z firmy grudziądzkiej wyszły m.in. publikacje: Henryka Sienkiewicza³², Kazimierza Władysława Wójcickiego³³, Lucjana Siemieńskiego³⁴, Harriet Elizabeth Stowe-Beecher³⁵.

Oceniając dorobek wydawniczy oficyny Kulerskiego sprzed 1920 roku, można stwierdzić, że cele polskiego wydawnictwa funkcjonującego w obcym państwie kształtowała ówczesna sytuacja polityczna i warunki życia ludności, do której oferta wydawnicza była skierowana. Kulerski i dyrektorzy jego wydawnictwa, przygotowu-

²⁶ Tamże, s. 5; J. Hinz, S. Poręba, *Bibliografia wydawnictw*, s. 34.

²⁷ S. Poręba, *W kregu*, s. 6.

²⁸ K. Kościński, *Listownik dla rzemieślników, włościan i robotników z wzorami polskimi i niemieckimi oraz dodatkiem pol.-niem. i niem.-pol. słowniczka wyrazów najczęściej w przemyśle i gospodarstwie zachodzących*, Grudziądz 1908; tenże, *Listownik dla ludu polskiego*, Grudziądz 1909.

²⁹ K. Kościński, *Prawo procesowe cywilne w Prusach. Podręcznik dla ludu polskiego z nauką o sądach polubownych, zwyczajach proceduralnych i kupieckich: z wzorami do podań w niem. i pol. jęz.*, Grudziądz 1907; tenże, *Prawo karne w Prusach. Podręcznik dla ludu polskiego z wzorami podań w niemieckim i polskim języku*, Grudziądz 1908.

³⁰ S. Poręba, *W kregu*, s. 7.

³¹ S. Breyer, *Lekarz domowy: opis ciała ludzkiego, zasady zdrowia, pokarmy, rośliny lecznicze i inne środki domowe i zabiegi lecznicze, wodolecznictwo, światło i powietrze, gimnastyka: przyczyny, objawy i leczenie wszelkich chorób*, Grudziądz 1913.

³² H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem. Powieść z lat dawnych*, t. 1–3, Grudziądz 1917–1918.

³³ K. W. Wójcicki, *Klechy, starożytne podania i powieści ludowe*, Grudziądz 1910.

³⁴ L. Siemieński, *Podania i legendy ludowe, polskie, ruskie i litewskie*, Grudziądz 1909.

³⁵ H. E. Stowe-Beecher, *Chata wuja Toma: powieść dla młodzieży*, Grudziądz [ok. 1915].

jąc kolejne tytuły, przede wszystkim brali pod uwagę potrzeby polskiego społeczeństwa. Wydawane u niego książki, abonentom „Gazety Grudziądzkiej” najczęściej dostarczane bezpłatnie, uczyły, budziły świadomość narodową, walczyły o zachowanie polskości, stały się środkiem rozwoju czytelnictwa i oświaty ludowej.

Ostatecznie Grudziądz odzyskał niepodległość 23 stycznia 1920 roku i od tego momentu zaistniały w mieście nowe warunki mające istotny wpływ nie tylko na wielkość, ale i na charakter publikowanych w wydawnictwie Kulerskiego książek.

Powojenna oferta wydawnicza grudziądzkiego wydawcy to zarówno dotychczas dostarczane typy publikacji, jak i nowe propozycje wydawnicze związane ze zmienioną sytuacją polityczną. Kontynuowano druk, zapoczątkowanych w 1905 roku i niezwykle popularnych na Pomorzu oraz na terenie całych Niemiec, „Grudziądzkich Kalendarzy Mariańskich”. Publikacja ta ukazywała się nieprzerwanie, również przez całą I wojnę światową, a pierwszy powojenny tom, dalej jako bezpłatny dodatek do „Gazety Grudziądzkiej” (jako rocznik 16 na 1921 r.), wydano w 1920 roku³⁶. „Kalendarze Mariańskie” ukazywały się systematycznie do 1939 roku. Ofertę wydawnictw kalendarzowych wzbogaciły drukowane (już nie przez tak długi czas) inne tytuły, spośród których najdłużej wydawano „Noworocznik” (drukowany od 1927 do 1931 r. na lata 1928–1932). Specyficzny charakter i jasno określonego czytelnika miały: Eugeniusza Dawidowicza i Bogusława Sidorowicza „Informator muzyczny dla muzyków wojskowych wraz z kalendarzem na rok 1927”³⁷ oraz „Kalendarz dla Mazurów wyznania ewangelickiego na rok 1920”³⁸, dalej poza częścią kalendarzową zawierające część kształcącą i informacyjną.

Niezwykle liczną grupę w dorobku wydawniczym oficyny Kulerskiego po 1920 roku stanowiła literatura. Drukowano powieść polską i obcą, opowiadania, bajki, utwory satyryczne. W grupie powieści polskich znalazła się np. *Stara baśń* Józefa Ignacego Kraszewskiego (1924), Henryka Rzewuskiego *Listopad. Romans historyczny z czasów St[anisława] Augusta* (1925) i mniej ambitne utwory: np. Ryszarda Ledenarda *Upiór z Düsseldorfu* (powieść kryminalna) (1930), *Oda. Powieść z czasów Bolesława Wielkiego*, Jerzego Mariusza Taylora *Miesiąc na czerwonej Planecie. Powieść* (1934). Wśród autorów obcych wydanych przez Kulerskiego znaleźli się reprezentanci literatury amerykańskiej (np. James Fenimore Cooper, *Ostatni z Mohikanów*, 1924), angielskiej (np. Daniel Defoe, *Robinson Krzoe czyli przygody młodzieńca angielskiego na dalekim świecie* [1924]), francuskiej (np. Jules Verne, *Mateusz Sandorf* (1926), hiszpańskiej (np. Miguel Cervantes de Saavedra, *Straszne przygody Don Kichota z Manszy*, 1925), niemieckiej (np. Franz Hoffmann, *Kat z Elbląga. Powieść historyczna z czasów krzyżackich według ówczesnych kronikarzy*, 1923). Opowiadania „od Kulerskiego” kierowane były – jak pisano – do „ludu”, do najniższych warstw społeczeństwa pomorskiego, grupy czytelniczej poszukującej lektury lekkiej, łatwej, dostosowanej do jej potrzeb i oczekiwań. Funkcję tę speł-

³⁶ J. Hinz, S. Poręba, *Bibliografia wydawnictw*, s. 9.

³⁷ Tamże, s. 99.

³⁸ Tamże, s. 100.

niały np. *Ciekawe opowieści* w pięciu zeszytach bezpłatnego dodatku do „Gazety Grudziądzkiej” wydane w latach 1932–1933, zawierające utwory autorów polskich, niemieckich i angielskich³⁹. Od 1924 roku Zakłady Graficzno-Wydawnicze Wiktora Kulerskiego drukowały serię popularnych bajek ludowych zatytułowaną *Bajki z wszechświata*. Łącznie do 1931 roku wydano 18 tomów, w których zamieszczono przeróbki utworów pochodzących z różnych stron świata, m.in. z Irlandii, Czech⁴⁰. Satyrę, drukowaną dla rozrywki, w dorobku typograficznym grudziądzkiego wydawcy reprezentował utwór Konstantego Dąbkowskiego *Szopka pomorska. Dzieje wielkich i małych, dziwnych i niedziwnych, wielmożnych i mało-możnych ludzi z Pomorza ku zbudowaniu, rozmyślaniu i naśladowaniu przedstawia* (1922) oraz Leona Sobocińskiego *I koń by zapłakał. Humoreski na tle współczesnym* (1922). Literaturę w katalogu druków Kulerskiego stanowił zbiór książek przygotowanych dla niezbyt wyrobionych czytelników, bez ambicji literackich, których kompetencji ani zainteresowań wydawnictwo nie zamierzało natychmiast zmieniać, ale stopniowo zapoznawało z utworami popularnymi, łatwo przyswajalnymi, które dzięki grudziądzkiej oficynie trafiły wreszcie „pod strzechy”.

Gdy w 1920 roku Grudziądz stał się polskim miastem, należało fakt ten upowszechnić i przypominać o nim czytelnikom książek i czasopism Zakładów Graficzno-Wydawniczych Kulerskiego. Historia Grudziądza, polskie instytucje tego miasta bardzo często w dwudziestoleciu międzywojennym były tematem wydawanych publikacji. O historii przypominała m.in. książka Juliana Antoniego Łukaszkiewicza *Grudziądz królewskim miastem oraz herby i pieczęcie Grudziądza* (1925), a także wydawnictwa okolicznościowe *Grudziądz po dziesięciu latach wolności. Ilustrowana jednodniówka na pamiątkę odsłonięcia Pomnika Niepodległości w Grudziądzu 30 listopad 1930 r.* (1930) czy *Życie Pomorza. Królewskie miasto Grudziądz* [1926]. Charakter informacyjny miały drukowane księgi adresowe⁴¹, preliminarze budżetowe miasta⁴², rozkłady jazdy⁴³, urzędowe sprawozdania władz miejskich⁴⁴, organizacje⁴⁵ oraz szkół⁴⁶. Promowaniu miasta służyły zbiory widokówek⁴⁷.

³⁹ Szczegółowo tytuły zob.: tamże, s. 19.

⁴⁰ Szczegółowy wykaz zob.: tamże, s. 12–15.

⁴¹ *Grudziądz. Księga adresowa 1927–1928*, Grudziądz 1927; *Grudziądzka Księga Adresowa 1927–1928*, Grudziądz [1927].

⁴² *Preliminarz miasta Grudziądza na rok 1928/29*, Grudziądz 1928; *Budżet miasta Grudziądza na rok 1935/36*, Grudziądz [1935].

⁴³ *Rozkład jazdy pociągów na Grudziądz i okolice: ważny od 15 maja 1935 r.*, Grudziądz 1935.

⁴⁴ Zob. np.: *Sprawozdanie administracyjne Wydziału Powiatowego powiatu grudziądzkiego za czas od 1-ego stycznia 1929 roku do 31-ego marca 1930 roku*, Grudziądz 1930.

⁴⁵ Zob. np.: *Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Grudziądzu za rok 1929*, Grudziądz 1930.

⁴⁶ Zob. np.: *Sprawozdanie dyrekcji Państwowego Gimnazjum Klasycznego w Grudziądzu za rok szkolny 1929/30*, Grudziądz 1930.

⁴⁷ S. Bochnig, *Grudziądz. Przewodnik kartkowy z planem i kronika miasta*, Grudziądz [1929]; *Widoki Grudziądza*, Grudziądz [1925].

Wiedzę czytelników poszerzały książki dotyczące innych regionów, zarówno bliskich, np. prezentujące pomorskie miasta⁴⁸, jak i dalekich (np. wycieczki po świecie⁴⁹).

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w Grudziądzu prężnie rozwijało się polskie życie nie tylko polityczne, ale również społeczne i gospodarcze. Odbicie tego procesu możemy znaleźć w wydawnictwach Kulerskiego prezentujących czytelnikom powstające oraz funkcjonujące w mieście różnego typu organizacje i stowarzyszenia. Drukowano na przykład sprawozdania z działalności Związku Towarzystw Kupieckich na Pomorzu⁵⁰, Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów⁵¹, Towarzystwa Właścicieli Nieruchomości⁵², statuty Izby Przemysłowo-Handlowej⁵³, Kasy Spółdzielczej Parcelacyjno-Osadniczej⁵⁴, Towarzystwa Sportu Wędkarskiego⁵⁵. Przybliżono działalność Polskiego Towarzystwa Żeglugi Morskiej i Rzecznej⁵⁶, Polskiego Związku Cechów Piekarskich⁵⁷, instytucji kulturalnych i oświatowych⁵⁸.

Kulerski zaangażowany przez całe życie w działalność polityczną po zakończeniu I wojny światowej już w 1920 roku związał się z Polskim Stronnictwem Ludowym „Piaś”, a „Gazeta Grudziądzka” stała się organem ruchu ludowego. Nic więc dziwnego, że w dorobku wydawnictwa znalazły się publikacje propagujące ten kierunek polityczny, informujące o poczynaniach w łonie partii, upowszechniające wiedzę o historii i ideologii ruchu chłopskiego, poruszano też aktualne zagadnienia dotyczące polskiej wsi. Wśród książek wydanych przez Kulerskiego czytelnicy znaleźć mogli m.in.: *Nowy statut Stronnictwa Ludowego* (1936); Józefa Gójskiego *Strajki chłopskie, ich rola, podłoże i znaczenie. Studium historyczno-gospodarcze* (1938) oraz *Stronnictwa chłopskie w Europie: agraryzm – międzynarodowe organizacje chłopskie i rolnicze* (1939) – wszystkie te książki wydane zostały jako bezpłatne dodatki do „Gazety Grudziądzkiej”; Romualda Wasilewskiego *Jak urządzić Polskę*.

⁴⁸ K. Lietz, *Nowe nad Wisłą i okolice od najdawniejszych czasów do dzisiaj ze szczególnym uwzględnieniem pracy niepodległościowej*, Grudziądz [1937]; *Gdynia – Port – Grudziądz*, Grudziądz 1929.

⁴⁹ J. Stagraczyński, *Wycieczki w świat daleki*, Grudziądz 1924.

⁵⁰ Np. *Chronologiczny przegląd sprawozdawczy prac Związku Towarzystw Kupieckich na Pomorzu w Grudziądzu w okresie od 1 września 1929 r. do 31 sierpnia 1930 r.*, [Grudziądz 1930].

⁵¹ Zob. np.: *Roczne sprawozdanie Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce. Oddział Pomorski*, Grudziądz [1931]; *Sprawozdanie roczne Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce. Oddział Pomorski za rok 1935*, Grudziądz 1936.

⁵² *Sprawozdania za okres 1927–1937 Towarzystwa Właścicieli Nieruchomości w Grudziądzu*, Grudziądz 1937.

⁵³ *Statut Izby Przemysłowo-Handlowej w Grudziądzu*, cz. 1–2, Grudziądz [1930].

⁵⁴ *Statut Kasy Spółdzielczej Parcelacyjno-Osadniczej z odpowiedzialnością ograniczoną w Grudziądzu*, Grudziądz [1920].

⁵⁵ *Statut Towarzystwa Sportu Wędkarskiego w Grudziądzu*, Grudziądz [1931].

⁵⁶ „Bałtyk” *Polskie Towarzystwo Żeglugi Morskiej i Rzecznej. Spółka akcyjna*, Grudziądz [1920].

⁵⁷ I. Józefowicz, *Pamiętnik Polskiego Związku Cechów Piekarskich województwa pomorskiego z siedzibą w Grudziądzu z okazji 5-letniego Jubileuszu 1922–1927*, Grudziądz [1927].

⁵⁸ *Pomorska Szkoła Sztuk Pięknych w Grudziądzu*, [Grudziądz 1930]; *Jednodniówka Sokola z okazji czterdziestolecia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Grudziądzu*, [Grudziądz 1934]; *Jubileuszowa Wystawa Pomorskiej Szkoły Sztuk Pięknych w Grudziądzu 1931*, [Grudziądz 1932].

Popularne rozwinięcie programu Polskiego Stronnictwa Ludowego uchwalonego na V Kongresie w Krakowie (1927); odezwę samego wydawcy pt. *Wiktor Kulerski do ludu polskiego w sprawie zjednoczenia ruchu ludowego* (1928); Władysława Krzaczynskiego *O najpilniejszych potrzebach osadników rolnych* (1925).

W powojennym dorobku wydawniczym zakładu typograficznego Kulerskiego nie mogło zabraknąć, podobnie jak wcześniej, książek religijnych, w dużej mierze bardzo przydatnych w życiu codziennym, takich jak np. kolejne wydania *Katechizmu religii katolickiej dla diecezji chełmińskiej*⁵⁹, ale również poszerzających wiedzę religijną, np. Jana Stagraczyńskiego *Wykład Mszy Św[iętej]* (1924) czy Józefa Bielickiego *Rok kościelny, krótkie objawienie świąt kościelnych oraz obrzędów w dni świąteczne sprawowanych* (1920, wyd. 2 1924); informujących o ważnych wydarzeniach kościelnych, np. Lucjana Górnieckiego, *Pierwsza pielgrzymka Zmartwychwstałej Polski do Ziemi Świętej* (1931), *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J[ego] E[minencji] księdza biskupa dra Stanisława Okoniewskiego, biskupa chełmińskiego* (1936).

Podobnie jak w okresie przedwojennym, w ofercie wydawniczej zakładów Kulerskiego znalazły się poradniki. Zdominowały je porady lekarskie: np. Stanisława Breyera *Lekarz domowy* (1922) oraz opracowany przez współpracowników „Gazety Grudziądzkiej” *Praktyczny lekarz domowy* (cz. 1–3, 1935–1936); obok których drukowano informatory prawnicze: *Adwokat i doradca domowy. Zbiór najważniejszych ustaw, rozporządzeń i przepisów* (1933–1934); F. Metzger, *Skorowidz adwokatów, notariuszów i komorników sądowych Rzeczypospolitej Polskiej* (1925); listowniki⁶⁰, książki kucharskie⁶¹, poradniki ogrodnicze⁶².

W porównaniu z pierwszym, pruskim okresem działalności firmy Kulerskiego, w dorobku wydawniczym jej drugiego, niepodległego czasu, zdecydowanie istotniejsze znaczenie miała historia. Większa swoboda wypowiedzi w tym zakresie pozwoliła na produkcję książek poświęconych historii Polski, przypominających najstarsze dzieje, wnikających bardziej szczegółowo w pewne fakty. Autorem kilku książek poświęconych historii opublikowanych w grudziądzkiej oficynie był Julian Łukaszewicz. W powojennym okresie wydano jego dzieła zatytułowane: *Królobójcy w Polsce* (1924), *Lech, książę Polan czyli Lechitów* (1924), *Legenda i historia o Wiśle, o wielkim królu Chrobrym i o św. Wojciechu biskupie* (1929). Ten sam autor był twórcą *Dziejów narodu polskiego w obrazkach* (1927). Książki poświęcone historii opublikowane w oficynie Kulerskiego przedstawiały czytelnikom historię polskiej floty⁶³, prasy⁶⁴, organizacji młodzieżowych⁶⁵.

⁵⁹ *Katechizm religii katolickiej dla diecezji chełmińskiej*, wyd. 6, Grudziądz 1924; wyd. 7, Grudziądz 1925.

⁶⁰ A. Markwicz, *Listownik ludowy, czyli jak pisać listy*, t. 1–3, Grudziądz 1924.

⁶¹ *Nauka gotowania do użytku ludu polskiego*, Grudziądz 1925.

⁶² *Ogród warzywny, owocowy i pasieka*, Grudziądz [1934].

⁶³ R. Bergel, *Polska armata wodna: (rys dziejów polskiej floty wojennej)*, Grudziądz 1920.

⁶⁴ L. Łydko, L. Sobociński, *Z dziejów prasy pomorskiej: powstanie i rozwój prasy w Polsce: skorowidz pism polskich na Pomorzu*, Grudziądz 1925.

⁶⁵ A. Markwicz, *Filomaci (1816–1926). Cz. 1, Wilno, Wielkopolska*, Grudziądz 1931.

Grudziądzki wydawca własne wydawnictwo wykorzystywał również do kontaktów ze swymi czytelnikami, wyborcami, osobami, dla których od 1894 roku pracował na niwie wydawniczej, społecznej i politycznej. Wśród wydawnictw zwartych jego Zakładów Graficznych odnaleźć można kilka niewielkich publikacji o charakterze propagandowym, dołączanych każdorazowo jako bezpłatny dodatek do „Gazety Grudziądzkiej”. Były to różnego rodzaju odezwy, przemówienia i listy poruszające oraz wyjaśniające bieżące sprawy, dotyczące życia codziennego, służące nawiązaniu kontaktów z wiernymi czytelnikami⁶⁶. Kulerski był również autorem popularnych wydawnictw poświęconych kwestiom pieniądza: *O pieniądzu, o powodach niskiego stanu waluty polskiej, o przyczynach drożyzny: jak spowodować zmianę na lepsze?: próba objaśnienia ludowi tych spraw* (1921) oraz *Reforma walutowa* (1923). Wyjaśniający charakter miała praca Stanisława Mikołajczyka *Co każdy obywatel o wyborach samorządowych wiedzieć musi?* (1934).

Aby zyskać szersze grono czytelników dla grudziądzkiego wydawnictwa, około 1900 roku stworzono księgarnię, przy której na początku XX wieku założono dział wysyłkowy, dostarczający do odbiorców książki wydawane przez Kulerskiego, jak i inne wydawnictwa propagowane na łamach jego periodyków. O powodach utworzenia Księgarni Wysyłkowej w „Gazecie Grudziądzkiej” napisano m.in.:

Od długich lat bywało, że się niektórzy czytelnicy do nas zwracali z prośbą o sprowadzenie czy to tej, czy to owej książki. Na razie były to tylko jednostki, z czasem stały się z nich setki. To już było powodem, że musieliśmy u siebie urządzić dział księgarski. [...] Chcieliśmy więc ludowi polskiemu dostarczyć jak najtańszych książek. Oto był drugi powód, dlaczego utworzyliśmy w wydawnictwie „Gazety Grudziądzkiej” dział księgarski. Ale był też jeszcze inny powód – najważniejszy. Oto kilkakrotnie przysyłał nam nasi czytelnicy drukowane spisy książek, czyli katalogi, jakie im nawet niektóre tak zwane „polskie” księgarnie przysyłały. Nieraz chwyciliśmy się po prostu za głowę – gdyśmy przejrzyli owe katalogi i przekonali się, w jaki niegodziwy sposób niejedni handlarze książek po prostu zatruwali dusze naszego poczciwego ludu polskiego [...]. Gdyśmy te łajdactwa odkryli, postanowiliśmy założyć własną Księgarnię Wysyłkową, aby zacny nasz lud uchronić od tej trucizny, od tej zarazy i aby mu za jak najtańsze pieniądze dostarczyć jak najlepszych książek⁶⁷.

Księgarnia przetrwała do 1938 roku⁶⁸ i z czasem skupiła się wyłącznie na sprzedaży wysyłkowej, dostarczając książki wybierane z drukowanych katalogów wy-

⁶⁶ Zob. np.: *Drogi Czytelniku*, Grudziądz [1934]; *List otwarty „Gazety Grudziądzkiej” senatora Wiktora Kulerskiego do swych czytelników*, Grudziądz 1931; *Noworoczny podarek dla czytelników „Gazety Grudziądzkiej”*, [Grudziądz 1925].

⁶⁷ *Dlaczego „Gazeta Grudziądzka” urządziła własną Księgarnię Wysyłkową?*, „Gazeta Grudziądzka” 1917, nr 132, s. [3].

⁶⁸ E. Sławińska, *Życie kulturalno-literackie w Grudziądzu w latach 1918–1939*, Wrocław 1980, s. 56.

dawnictwa, wysyłając bezpłatne dodatki (książki, obrazki) dla czytelników „Gazety Grudziądzkiej” i innych czasopism Kulerskiego⁶⁹.

Czytelnicy książek wydawanych przez firmę Kulerskiego od 1902 do 1939 roku to grupa osób niezbyt wykształconych, których potrzeby nie uwzględniały literatury „z górnej półki”. Przygotowując dla nich publikacje, przede wszystkim brano pod uwagę sytuację ludności polskiej w Grudziądzu i na Pomorzu Gdańskim. Do 1920 roku najistotniejsze było uświadomienie i zachowanie polskości. Czytelnicy mieli trwać przy języku polskim i religii katolickiej, przeciwstawiać się polityce narodowościowej realizowanej przez państwo niemieckie oraz utożsamiać się z krajem, którego od lat nie było. Po 1920 roku kontynuowano politykę oświatową, uwzględniano tytuły podnoszące wiedzę, w dorobku wydawnictwa istotne miejsce zajmowały książki dla ludu, ale firma Kulerskiego nie odgrywała już tak istotnej roli w kształtowaniu kultury literackiej. Wydawca przede wszystkim docierał do wypróbowanych czytelników związanych z redakcją działaniami podjętymi przed I wojną światową, a nowych zdobywał, kierując swą ofertę na tereny wiejskie całego byłego zaboru pruskiego i nawet kraju.

PUBLICATIONS EMBODIED IN WIKTOR KULERSKI'S GRAPHIC WORKS PLANTS (1902-1939)

Summary

From 1902 (when book publication was embarked upon) to 1939 there were altogether 333 titles of cohesive print issued by Wiktor Kulerski's Graphic Works Plants of which about 23% was in the Prussian era. Until 1919 efforts were made to get access to readers through popular publications (fairy tales, stories, short stories, tales), calendars and songbooks – publications popularizing Polish history, teaching Polish language and framing national consciousness. In independent Poland current reading propositions have been supplemented by Polish literature and world literature adaptations, religious, occasional and peasant movement publications, books about organizations and associations, reports on institutions in Grudziądz, textbooks and guidebooks. The offer was varied and addressed to a wide circle of readers, trainee purchasers, besides it manifests town life after the attainment of independence. An effective way of getting to Polish readers and urging them to read were publications issued under different titles „free supplements to the Grudziądz Newspaper” received by subscribers of Kulerski's periodical.

⁶⁹ T. Rauchfleisz, *Z dziejów Księgarni Wysyłkowej Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu*, w: *W 100-lecie „Gazety Grudziądzkiej” (1894–1994)*, Grudziądz 1994, s. 24–25.